

DENKEN NAAR GOD TOE

Piet Schoonenberg e.a. over lijden, schuld,
rechtvaardigheid, schepping en laatste oordeel

Onder redactie van Frans J.H. Vosman

THOMAS MORE
ACADEMIE

 GOOI & STICHT

Inhoudsoverzicht

<i>Frans J.H. Vosman</i>	
Woord vooraf	7
<i>Jan Lambrecht s.j.</i>	
Zinvol lijden?	9
<i>Bert Blans</i>	
Is aan het lijden zin te geven?	24
<i>Mary Grey</i>	
God en schuld	39
<i>Cees Donders o.f.m.</i>	
God en schuld	51
<i>Toine van den Hoogen</i>	
God en rechtvaardigheid	63
<i>Paul Cobben</i>	
Rechtvaardigheid tussen zin en rationaliteit	86
<i>Willem B. Drees</i>	
Schepping en orde	95
<i>Geert Verschuuren</i>	
De Schepper van hemel en aarde	108
<i>Nico Schreurs</i>	
Heeft God het laatste woord?	123
<i>Victor Kal</i>	
Het laatste oordeel en de dood	137
<i>Piet Schoonenberg s.j.</i>	
Ons denken naar God, Gods komen tot ons	145
Personalia	156

Schepping en orde

Willem B. Drees

Het is avond. In het licht van een lantaarnpaal tref ik iemand kruipend op de grond; hij is een contactlens aan het zoeken.

'Heb je die hier verloren?'

'Nee, daarginds, maar hier in het licht van de lantaarnpaal kan ik beter zoeken'.

Mensen hebben de neiging een lichte plaats boven een donkere te verkiezen en evenzo een ordelijke situatie boven een rommelige, onduidelijke, of chaotische. Orde is te overzien, die kunnen we aan. De richtinggevende vraag voor mijn betoog is: misschien wordt er bij het beschouwen van orde wel het een en ander gevonden, maar vinden we in de orde wat we zochten, namelijk een mogelijkheid om 'naar God toe te denken'? Of moeten we misschien evenzeer, zo niet meer, in het donker zoeken — daar waar geen prettig licht, geen heldere orde is?

Ik zal in drie stappen het een en ander zeggen over orde, chaos en wan-orde. Waarbij het deel over orde het grootste is. Ten slotte gaan andere essays al over minder ordelijke zaken als lijden en schuld. Achtereenvolgens kom ik daarbij in verband met de natuurwetenschappen in het kort te spreken over de antropische principes, de chaostheorie en de grenzen van 'theories of everything' in verband met de waardenloosheid van de natuurwetenschappen. In het kort samengevat zal ik beweren:

1. De orde van het heelal biedt nauwelijks plaats om 'naar God toe te denken', al biedt zij wel ruimte voor een geheim.
2. Het besef dat de werkelijkheid chaotisch is, bevrijdt ons van de loodzware illusie van totale verantwoordelijkheid.
3. Wan-orde, het niet aanvaardbare, is de primaire thematiek, het primaire startpunt voor de weg 'naar God toe'. Het is dan echter niet alleen een weg waarop we 'naar God toe denken', alsof we sporen in de werkelijkheid aan het zoeken zijn, maar ook een weg om 'naar God toe te handelen'.

1. Orde en bestaan: niet weten en oervertrouwen?

Er is een lange traditie waarin de orde die in de wereld wordt aangetroffen gezien wordt als verwijzing naar God. In de middeleeuwen werd, aansluitend bij Griekse tradities, de kosmos gezien als een grootse orde waarin alles zijn plaats had. Het element 'aarde' hoorde in het centrum, dan kwam 'water', terwijl 'lucht' en 'vuur' zich meer naar buiten toe bevonden. De hemellichamen waren gemaakt van een vijfde element dat 'van nature' in een cirkelbeweging bewoog. De aarde stond in het centrum, maar dat was niet alleen positief. De aarde was ook het verst van God verwijderd, de plaats waar in het allerbinnenste ervan zich de hel zou bevinden. Overheersend was het beeld van een kosmos, een wereld die in haar orde en schoonheid verwees naar God als maker en bestuurder. Zo schrijft Dante in de dertiende eeuw in zijn trilogie over de hemel, de hel en het vagevuur:

... Er leeft in alle wezens
een onderling verband; en 't is deze orde
die gans 't heelal tot beeld maakt van de Schepper
Voor 't oog der hoog're schepsels is dit alles
een voetspoor van het eeuwig alvermogen,
waarvoor alleen deze orde eens is geschapen¹.

Kenmerkend voor de middeleeuwen is een statisch ordebegrip met een duidelijke hiërarchie. Die orde was niet alleen een feit; zij was ook de norm voor wat als juist gold. Dat klinkt nog altijd door in ons gebruik van de term 'natuurlijk'.

De eerste natuurwetenschappers, mensen als Galileï, Kepler, Boyle en Newton, waren allen bijna zonder uitzondering gelovigen, die ook meenden uit 'het boek van de natuur' Gods scheppingswerk te kunnen aflezen. Wat dat betreft was het een voortzetting van de middeleeuwen: de orde van de wereld weerspiegelt Gods wijsheid en toont Gods leiding. Maar de inhoud van het wereldbeeld veranderde en daarmee werd de 'orde' verbroken. Om de dichter John Donne te citeren:

And new Philosophy calls all in doubt,
The Element of fire is quite put out;
The Sun is lost, and th'earth, and no mans wit
Can well direct him where to looke for it.
And freely men confesse that this world's spent,
When in the Planets, and the Firmament
They seeke so many new; they see that this
Is crumbled out again to his Atomies.

'Tis all in peeces, all cohaerence gone;
All just supply, and all Relation:
Prince, Subject, Father, Sonne, are things forgot,
For every man alone thinkes he hath got
To be a Phoenix, and that then he can bee
None of that kinde, of which he is, but hee.

Met het astronomische wereldbeeld brak ook de samenhang van alles — ook de maatschappelijke orde van vorst en onderdaan, vader en zoon — in stukken, 'all just supply, and all Relation'. De mensen raakten hun besef van waar ze waren en behoorden te zijn in de orde der dingen kwijt, nu het hele idee van een natuurlijke van God gegeven plaats verdween.

Maar die ervaring van breuk, van verlies van orde, was niet totaal voor de periode waarin de natuurwetenschappen opkwamen. Nog in de uitdrukking 'de zonnekoning' komt een voorstelling tot uitdrukking waarin de maatschappelijke orde met de koning in het centrum wordt gezien als overeenkomstig met de astronomische orde met de zon in het centrum. En uit het bekende grafschrift voor Newton, door Pope, spreekt een besef van orde in de natuur:

Nature and Nature's laws lay hid in night
God said: *Let Newton be!* and all was light.

De orde was weliswaar anders dan de middeleeuwen die zich hadden voorgesteld, maar niet minder bewonderenswaardig. Een verwijzing naar Gods scheppend handelen, Gods wijsheid en Gods voortdurende leiding bleef bestaan.

Vooraf in de Angelsaksische wereld hebben de 'arguments from design', argumentaties voor het bestaan van een plan op basis van schijnbare samenhang in de wereld, een grote rol gespeeld. Zo is de onderlinge afstemming van de diverse onderdelen van het oog zeker zo frappant als die van verschillende onderdelen van een uurwerk, en dus evenzeer een aanwijzing voor een intelligent ontwerp. Een bijzonder frappant voorbeeld:

Honden zijn zelden helemaal effen; de meeste zijn bont met lichte en donkere plekken, zodat ze altijd goed onderscheiden kunnen worden van het meubilair².

Het wekt, zeker vanuit ons perspectief, geen verbazing als dit soort redeneringen, door de Franse filosoof Voltaire in zijn boekje *Candide ou l'Optimisme* toegeschreven aan de wat wereldvreemde filosoof Pangloss, belachelijk worden gemaakt, bijvoorbeeld wanneer hij wijst op de wonderbaarlijke afstemming van de neus op de bril alsof het een teken van de

volmaaktheid van het plan van de Schepper is dat de vorm van de neus geschikt is om een bril te dragen. Het is immers overduidelijk dat de vorm van de bril ontworpen is door mensen om op een neus te passen. En al zou de afstemming van bril en neus op elkaar een teken van voorzienigheid zijn, de noodzaak tot het dragen van een bril is een teken van onvolmaaktheid.

De biologische beelden raken verder in discredit wanneer de darwiniaanse evolutietheorie een mechanisme van mutatie en selectie aangeeft, volgens welke complexe systemen als het oog in onderlinge aanpassing en in aanpassing tussen orgaan en omgeving stapsgewijs op natuurlijke wijze hebben kunnen ontstaan.

Ten dele waren inhoudelijke veranderingen er de oorzaak van dat het ordelijke wereldbeeld, de 'kosmos' met daarin een verband en verbond tussen mens en kosmos, verloren ging. Eerst raakte met de voorstelling die Copernicus schiep het geocentrische beeld verloren. Ook het onveranderlijke van het bovenmaanse ging verloren in de kosmologie, bijvoorbeeld doordat Keppler een nieuwe ster, een nova, aan de hemel waarnam. Later verdween in de biologie ook de statische hiërarchie, met de mens als de aardse kroon. De afzonderlijk geschapen soorten 'naar hun aard' bleken veranderlijk, waarbij ook de mens in het gebeuren was ingepast.

Maar er was meer waardoor het oude verband zoek raakte. Is menselijke kennis echt kennis van de werkelijkheid? Met name de filosoof Kant is hierbij te noemen. Hij betoogde dat menselijke kennis altijd georganiseerd is met behulp van menselijke categorieën. Naast de aarzeling betreffende menselijke kennis kregen ook morele aarzelingen een groter gewicht. Kan dit wel de beste van alle mogelijke werelden zijn? Dat klinkt bijvoorbeeld door in het al genoemde boekje *Candide*, dat door Voltaire mede onder invloed van de verschrikking van de aardbeving die Lissabon verwoestte (1755) geschreven werd.

De theologie heeft, althans ten dele, de ontwikkelingen gevolgd. Zo is door velen de gedachte van een statische orde losgelaten. Schepping wordt nu vaak gezien als een voortgaand proces. De theologie heeft ook op de kritiek van Kant gereageerd, bijvoorbeeld door zich terug te trekken op menselijke gevoelens (Schleiermacher) of door een transcendentale argumentatie (over mogelijkhedenvoorwaarden) op te zetten, waarbij de religieuze dimensie het sluitstuk van de redenering is. De morele aarzeling blijft echter het hardnekkigste probleem. Als je deze wereld Gods goede schepping noemt, betekent dat dan niet dat je er vrede mee hebt, je er bij neerlegt, je ogen sluit voor datgene wat niet zou moeten zijn?

De laatste tijd spreken verschillende natuurwetenschappers, filosofen en theologen over een nieuw verbond, een nieuwe kosmologie waarin de plaats van de mens in het gebeuren weer significant zou zijn. Ik denk aan een natuurwetenschapper als Ilya Prigogine, die met Isabelle Stengers *Orde uit Chaos* (oorspronkelijke titel *La Nouvelle Alliance!*) heeft geschreven. Ook de filosoof Stephen Toulmin gaat die kant op in zijn *The Return to Cosmology*. En de theoloog Jan van der Veken spreekt van *Een kosmos om in te leven*. Vanuit de claim dat de wetenschappen nieuwe kansen bieden om te denken over de samenhang van mens en kosmos, met daarbij een grotere zin voor het geheel, komen twee invalshoeken vaak naar voren: 1. de herintroductie van tijd, van geschiedenis in de natuur; 2. de kosmologie, de studie van het heelal als geheel. Ik ga nu met name op dit laatste in.

In de kosmologie lijkt de oude design-benadering opgeleefd. Het gaat nu niet meer om zaken binnen het heelal, maar om het heelal zelf. Er wordt gesproken over iets dat op de mens gericht zou zijn, 'antropische principes'. Zo schrijft Paul Davies, een natuurkundige en popularisator, aan het eind van zijn boek *Superforce*:

Should we conclude that the universe is a product of design? The new physics and the new cosmology hold out a tantalizing promise: that we might be able to explain how all the physical structures in the universe have come to exist, automatically, as a result of natural processes. We should then no longer have need for a Creator in the traditional sense. Nevertheless, though science may explain the world, we still have to explain science. The laws which enable the Universe to come into being spontaneously seem themselves to be the product of ingenious design. If physics is the product of design, the universe must have a purpose, and the evidence of modern physics strongly suggests to me that the purpose includes us.

Je kunt je voorstellen dat allerlei aspecten van het heelal anders hadden kunnen zijn: de zwaartekracht iets sterker of iets minder sterk, meer of minder dimensies dan de drie die wij beleven (boven/onder, links/rechts, voor/achter), de onderlinge snelheden van de melkwegstelsels iets groter of iets kleiner, enzovoorts. Nu blijkt in gedachtenexperimenten dat in zulke 'andere' heelallen meestal geen leven zoals het onze mogelijk is. Het heelal leeft bijvoorbeeld niet lang genoeg, of er ontstaan geen sterren en dus geen koolstof en zuurstof, of alles wordt via kernfusieprocessen omgezet in ijzer. Vandaar de conclusie van Davies: het lijkt wel alsof de eigenschappen van het heelal precies goed gekozen zijn om òns mogelijk te maken. De orde van het heelal suggereert een plan, een erachter liggende intentie waarvan de mens, samen met de bacterie en alle op koolstof gebaseerd leven deel uitmaakt.

Aan een dergelijke redenering kleven de nodige haken en ogen. Zo is het natuurlijk waar dat we alleen situaties waarnemen die compatibel zijn met ons bestaan. Zo zien we om ons heen een planeet met vloeibaar water, een temperatuur tussen de 0 en de 100 graden Celsius. Dat is echter geen verrassend gegeven dat ons verwijst naar een plan — het zegt alleen dat ons soort leven en het bestaan van vloeibaar water samengaan. Dat de Rijn precies past in haar bedding en de Mississippi-rivier zo goed past bij het dal van de Mississippi, zodat verwisselen van die twee tot desastreuze gevolgen zou leiden, wijst niet op een speciaal plan maar op natuurlijke samenhangen. 'Gewone' verklaringen voor de betreffende aspecten van het heelal, zoals de sterkte van de zwaartekracht, het aantal dimensies enzovoorts, zijn zeker niet uitgesloten.

De mensvriendelijke eigenschappen van het heelal zouden dus kunnen volgen uit de natuurwetten; dan zouden ze noodzakelijk zijn zoals ze zijn. Ze zouden ook toevallig kunnen gelden in onze omgeving, zoals onze planeet toevallig de juiste temperatuur heeft. Deze twee beschouwingen, noodzaak en toeval, keren terug in allerlei discussies. 'Planmatigheid' lijkt een derde wijze van verklaren. Maar 'planmatigheid' is van een andere orde. Als alles noodzakelijk volgt uit de natuurwetten, dan kun je je voorstellen dat de 'ontwerper' alles tevoren heeft uitgedacht en dus de consequenties van die noodzakelijke processen heeft meegedacht. Als het toevalselement voorop staat, dan kun je je voorstellen dat de Schepper heeft gewerkt als een boer die zaait in de gegronde verwachting dat sommige zaden de gewenste vruchten zullen voortbrengen. Schijnbare orde kan ook een gevolg zijn van wetteloosheid. Zo leidt een vrije markt even zeer tot een economische orde als een strikt centrale planning. Zowel de gedachte dat de antropische coïncidenties onze onwetendheid tonen (we hebben ze nog niet verklaard, maar er zal een gewone verklaring voor gevonden worden) alsook de gedachte dat ze een werkelijk toevalselement in de structuur van de wereld naar voren brengen, zijn te verdedigen en zijn te verenigen met een geloof in een goddelijk plan. Maar de gegevens zijn ook te verenigen met andere metafysische visies. De orde van het heelal biedt volgens mij geen rationeel dwingende basis om 'naar God toe te denken'.

De nadruk op de orde van het heelal — als een verwijzing naar God, dan wel als kenmerk van de aan het heelal eigen schoonheid — spoort met wat we in het moderne holisme aantreffen. Kritiek daarop is beeldend verwoord door de natuurkundige en socioloog Michel Kozec in een persiflage op de beschrijving van een belevens aan de kust van de Stille Oceaan door Fritjof Capra in het voorwoord van diens *The Tao of Physics*.

Ik stond aan de Prins Hendrikkade en voor mij klotste het IJ. Boven mij zonden de sterren een stroom van fotonen. De warme siliciumatomen trilden onder mijn voeten. Boven mij vloog een zilvermeeuw spiedend naar vis. Een kat at een stinkende haring waaruit paarse maden kropen. Twee schurftige honden deden een halfslachtige poging tot copulatie. Ineens voelde ik hoe één dit alles was: het drijven van olievlekken op het water, het krijsen van zilvermeeuwen, het kruipen van bruine ratten en het krioelen van luizen in het haar van een junk die in de trance van een zojuist toegediend shot met open mond naar deze wonderen staarde. En ik wist dat ik en vader hemel en moeder aarde en tante meeuw en oom junk en broeder atoom en zuster luis allemaal een deel vormden van een groot geheel die door de Taoïsten *dao* (de weg, de waarheid) wordt genoemd, door Christenen *gemeenschap en liefde* en door Boeddhisten *nirvana* (de vernietiging van liefde, haat en dwaling).

Bij alle nadruk op de eenheid ontbreekt, volgens Korzec,

alles wat lelijk, vervelend, ongerijmd, onwelriekend, gevaarlijk, vies en voos, zondig walgelijk, verschrikkelijk is aan de Schepping³.

Dergelijke kritiek spoort met de meer geëngageerde lijn in het post-modernisme, de kritiek op de pretentie van de Verlichting c.q. de moderne tijd vanwege gevoeligheid voor datgene wat in de grote verhalen niet (h)erkend wordt, wat vergeten wordt⁴.

En toch blijf ik geraakt door kosmologische motieven, verwonder ik me over orde, over toevallige samenlopen van omstandigheden, over mogelijkheden van de hersenen (dat meest complexe stukje heelal dat ons bekend is), over het bestaan zelf. Het blijft moeilijk zich een betere orde voor te stellen op het niveau van de natuurwetten, bijvoorbeeld één zonder lijden en dood, al kan men zich op maatschappelijk niveau direct de nodige verbeteringen voorstellen. Over die kosmologische motieven geef ik drie opmerkingen van natuurwetenschappers aan u door, opmerkingen die ik citeer omdat ik ze herken en voor levensbeschouwelijke bespiegelingen van belang acht.

John Barrow, een Engels kosmoloog, eindigt zijn boek *The World Within the World* als volgt:

In conclusion, it is important to stress once again that the fundamental problems of modern cosmology and particle physics are of a unique type. They are not like the problems of laboratory physics. They are extraordinary problems and they possess extraordinary solutions [us] which it will require extraordinary methods to coax from the Universe. If our methods ultimately fail, then any boundary between fundamental science and cosmology will

become increasingly difficult to draw. Sight must give way to faith. Confronted with an emotionally satisfying mathematical scheme which is 'simple' enough to command universal assent, but esoteric enough to admit no means of experimental test and grandiose enough to provoke no new questions then, closeted within our world within the world, we might simply have to believe it. Whereof we cannot speak thereof we must be silent: this is the final sentence of the laws of Nature.

En de natuurkundige Charles Misner zei eens:

To say that God created the Universe does not explain either God or the Universe, but it keeps our consciousness alive to the mysteries of awesome majesty that we might otherwise ignore.

Barrow lijkt te zeggen dat de weg van de natuurkunde niet geheel in zichzelf is afgerond. Met Misner meen ik dat dit niet een directe weg naar God biedt, maar wel ruimte voor verwondering opent.

Edward Harrison beschrijft in zijn *Masks of the Universe* hoe opeenvolgende kosmologische modellen ook een voortgaande ontwikkeling van het besef van de begrensdheid van onze kennis betekend hebben: we zien telkens een masker voor het heelal. We kunnen wel de maskers wisselen maar zien nooit het heelal in zichzelf. Harrison spreekt dan, woorden opnemend van Nicolaas van Cusa uit de vijftiende eeuw, van 'geleerde onwetendheid'. De last van die geleerde onwetendheid zou te dragen kunnen zijn indien we aan onze ongeleerde, naïeve onwetendheid een soort oervertrouwen ontleen, een 'unquestioned faith in the cloud of unknowing, whether it be God, the Universe, or UniGod'. Hier gaat het niet zo zeer om de verwondering als wel om het uit onwetendheid voortkomende en dus niet gedachte oervertrouwen dat de werkelijkheid kwaliteiten heeft die het vertrouwen waard maken.

Wat mij betreft past ten aanzien van de orde vooral een agnostische houding: ruimte voor verwondering maar in het besef van de begrensdheid van ons weten als weten aangaande de werkelijkheid zelf. Zo is het godsbesef dat van een mysterie dat ons weten te boven gaat.

2. Chaos: vrijheid en overmacht

De natuurkunde heeft zich vanouds gericht op relatief eenvoudige problemen, zoals de beweging van een slinger, van een planeet of van een projectiel onder invloed van de zwaartekracht van de aarde. De werkelijkheid wordt vereenvoudigd tot een proefopstelling waarin een beperkt aantal controleerbare factoren van belang zijn. Wat complexe systemen betreft

was er vooral aandacht voor evenwichtstoestanden en de ontwikkeling naar evenwicht: als je een beetje parfum uit een flesje laat ontsnappen, dan zullen de moleculen zich verspreiden over de gehele ruimte. Als warme en koude vloeistoffen gemengd worden, dan is de eindtoestand (evenwichtstoestand) er een waarin een gelijkmatige verdeling van de temperatuur heeft plaatsgevonden. De orde van dergelijke systemen wordt gekenmerkt door uniformiteit.

De laatste decennia is er een grotere aandacht voor complexe systemen. Daarbij zijn nieuwe vormen van stabiliteit doordacht. Iets kan stabiel zijn doordat het past in een evenwicht van krachten, zoals een kopje op een tafel of een bal in een kuil. Ook is vanouds beseft dat er een soort dynamische stabiliteit is, zoals die van een planeet die rondom de zon draait of die van een emmer aan een touw. Maar complexe systemen, zoals levende wezens, zijn in een voortdurend uitwisselingsproces van energie en stoffen met de omgeving gewikkeld en toch zijn ze min of meer stabiel. Dat fenomeen blijkt op te treden onder een aantal voorwaarden, waaronder deze, waarin de betreffende systemen ver van de klassieke evenwichtstoestand verwijderd zijn. Chaos is de randvoorwaarde voor het ontstaan van dit soort orde. Het is natuurlijk geen garantie; een chaotisch systeem kan zich ook ontwikkelen in de richting van een klassieke evenwichtstoestand, 'dood'. Maar dank zij chaos, bijvoorbeeld dank zij temperatuurverschillen, kan er organisatie optreden binnen een complex systeem. Deze orde is niet die van een uniforme evenwichtstoestand, maar juist een van grote variatie en differentiatie.

Chaos heeft ook te maken met beperkte voorspelbaarheid, bijvoorbeeld die van het weer. Kleine verschillen in een begintoestand kunnen in chaotische systemen tot enorme verschillen in uitkomst leiden. Een al te simpel voorbeeld: een potlood dat op zijn punt balanceert kan naar links of naar rechts vallen — minuscule verschillen in luchtdruk zullen bepalen wat er gebeurt. Chaos lijkt kenmerkend voor leven, voor het weer, voor beurskoersen en voor nog veel meer. Het is misschien zelfs essentieel voor alles waarbij men spreekt van 'creativiteit'.

De beperkte voorspelbaarheid van de werkelijkheid, zoals die naar voren komt in chaostheorieën, is wel gebruikt als aanknopingspunt voor goddelijk handelen in de werkelijkheid. Zonder op merkbare wijze de natuurwetten te schenden zou een buitennatuurlijke invloed kunnen zorgen voor de minuscule verschillen waarover ik het zojuist had. Mijns inziens is dat een ongelukkige benadering, een god in de kleinste gaatjes van ons kennen. Bovendien geldt het verschijnsel alleen voor ons kennen; de eronder liggende natuurwetten en processen zijn juist bij chaotische systemen wel als deterministisch gedacht.

Biedt chaos dan een aanknopingspunt voor menselijke vrijheid? Ook daar aarzel ik. Menselijke vrijheid is toch veel meer inhoudelijk gekwalificeerd dan louter als onvoorspelbaarheid; vrijheid is niet te identificeren met toeval maar met zelfdeterminatie; een veel lastiger begrip, zeker zo lang dat 'zelf' als een soort ziel ons blijft ontglippen terwijl het toch te maken heeft met genen en opvoeding.

Mijns inziens is uit chaos-theorieën 'munt te slaan' in die zin dat ze ons bescheidenheid leren. Het is niet mogelijk alle toekomstige gevolgen van onze handelingen te overzien. Een tijdje geleden verscheen er een themanummer van *Scientific American* met als titel 'Managing Planet Earth', een beschouwing over het stabiliseren van het klimaat op aarde. Dat is nu juist niet mogelijk in die zin dat we niet het hele systeem kunnen beheersen en sturen. Het besef van die beperking ten aanzien van voorspelbaarheid, ten aanzien van ons overzicht over het gebeuren, is niet alleen negatief te duiden. Het is ook bevrijdend; het betekent een afscheid van een totalitaire illusie. En het verlicht onze verantwoordelijkheid. We hebben niet de taak alles te regelen. We hebben eerder de taak ruimte te laten, niet alles te fixeren maar een aantal dingen hun gang te laten gaan.

Aan het eind van mijn beschouwing over orde maakte ik een enkele opmerking over het niet-weten, het permanente karakter van fundamentele vragen ten aanzien van het heelal en ten aanzien van het bestaan. Ook hier komen we aan soortgelijke grenzen, een besef van bescheidenheid tegenover een overmachtige werkelijkheid. Voor mij raakt dat aan het godsbesef en is dat een vorm van 'naar God toe denken'. Er is overmacht die al onze pretenties de zaak in eigen hand te hebben, te boven gaat; er is mysterie waaraan we ons maar hebben toe te vertrouwen in de hoop op het genadig karakter van die overmacht.

Er is echter een aspect aan deze lof van het 'niet-weten', van de 'onzekerheid', dat me stoort. Een dergelijke agnostische theologie kan erg vrijblijvend zijn, zowel intellectueel als praktisch. Wat dat betreft hoort er voor de theologie iets bij, naast de ervaringen met orde en chaos.

3. Wan-orde: oordeel en verzet

Vanuit de bijbelse traditie is de verbinding tussen schepping en orde niet zo vanzelfsprekend. Juist in de scheppingsverhalen klinkt de worsteling met datgene wat niet past door. Niet voor niets dragen recente studies over de bijbelse motieven titels als *Creation and the Persistence of Evil* (John D. Levenson) en *Creation versus Chaos* (Bernhard W. Anderson). Scheppingsgeloof, inclusief de belijdenis dat God zag dat het goed was, komt niet voort uit een opperste tevredenheid over de wereld. Het ontstaat juist in de

spanning van de voortgaande worsteling met lijden, met falen en verdriet, met onrecht en schuld. Scheppingsgeloof ontstaat niet als een conclusie, 'en dus ...', maar als een contrast, 'en toch', een belijdenis dat God anders is, groter dan ons hart, zelfs als ons hart ons veroordeelt (naar 1 Joh. 3, 20).

U hebt ondertussen misschien begrepen dat ik enige moeite had om onder de titel 'naar God toe denken' uit te gaan van orde. Wat mij betreft is het voor de theologie belangrijk een andere invalshoek niet uit het oog te verliezen, namelijk het zicht op datgene wat stoort, vanuit ervaringen met wanorde. Dat niet om over te gaan op een lof der wanorde; wanorde is hier als negatieve term bedoeld.

Bij alle prestaties van de natuurkunde blijft, lijkt mij, dat element van verzet tegen wan-orde buiten beeld. Door dit te stellen maak ik bezwaar tegen de opvatting van sommige natuurkundigen dat een complete theorie op een gegeven moment bereikt kan worden. Misschien dat er uiteindelijk maar één theorie wiskundig gezien geheel consistent geformuleerd kan worden. Die stelling verdedigde de kosmoloog Stephen Hawking in zijn inaugurele rede *Is the end in sight for theoretical physics?* Dat zou nog niet betekenen dat alle situaties tot in detail uitgerekend kunnen worden. Het is als bij het schaakspel: de volledige spelregels zijn daarbij bekend en op te schrijven op één vel papier. Maar dat betekent niet dat de beste strategie in alle mogelijke spelsituaties is uitgedacht.

Lewis Carroll, de auteur van het bekende *Alice in Wonderland*, schreef in één van zijn andere verhalen de volgende dialoog over het maken van kaarten:

'We actually made a map of the country on the scale of a mile to the mile!'

'Have you used it much?', I enquired.

'It has never been spread out, yet', said Mein Herr: 'the farmers objected: they said it would cover the whole country and shut out the sunlight! So now we use the country itself as its own map, and I assure you it does nearly as well'.

Kan een overzichtelijke complete theorie werkelijk compleet zijn? Of moet dan de theorie even complex zijn als de werkelijkheid? Een overzichtelijke kaart bestaat bij de gratie van het weglaten van niet relevante details, althans niet relevant voor een bepaald doel. Bovendien valt bij het spreken over 'complete theorieën' de wiskunde zelf, met al haar waarheden en ontdekkingen, er buiten. En — voor ons onderwerp nog belangrijker — oordelen die een beroep doen op bepaalde waarden, hetzij esthetisch hetzij moreel, vallen er buiten. Het zou verleidelijk zijn zich naast de materiële werkelijkheid, die is beschreven in de theorie, nog een meer platonistische, tijdloze en niet-substantiële werkelijkheid voor te stellen waarin tijdloze waarden en waarheden bestaan.

In de geschiedenis van religies zijn ooit twee grote fasen onderscheiden. De religies in de eerste fase, de 'stamreligies', worden gekenmerkt door nadruk op orde. De sociale en maatschappelijke orde heeft iets sacraals; binnen dat kader aanvaardt eenieder zijn levenstaak en dood. De religies van de tweede fase, opgekomen tussen 800 en 200 voor Christus, de huidige 'wereldreligies', zijn anders. De nadruk ligt daarin op verlossing uit de wereldse orde. Dat kan nog op verschillende wijzen, denk maar aan de verschillen tussen boeddhisme en christendom. Maar gemeenschappelijk is de onvrede met de orde zoals die wordt aangetroffen en het verlangen naar iets anders.

In de christelijke traditie is dat uitgewerkt op twee manieren. De verlossing en de opgang naar een volmaakte toestand werd ofwel verwacht op een andere plaats, 'de hemel' (Augustinus) ofwel in een toekomstige tijd, in 'het Koninkrijk' (Ireneus).

Naar mijn mening is dat verlossingsmotief, die kritiek op de orde, een belangrijk element in de religies, ook in de christelijke religie. Het is het profetische element van protest dat zeker naast het mystieke element van ontmoeting een plaats behoort te hebben. De concreetheid ten aanzien van de verwerkelijking, van 'de hemel daarboven' of 'het Rijk dat komt', acht ik echter moeilijk vol te houden en ook in haar gevolgen dubieus. Het kan de aandacht afleiden van het heden waarin die contrast-ervaring geleefd moet worden.

Afsluitend: in de geschiedenis van de theologie zijn twee houdingen ten opzichte van de wereld op allerlei manieren aanwezig. Aan de ene kant is er een wereldbeaamende lijn, waarin in bepaalde aspecten van de orde sporen van God werden vermoed. Met name gold dat de mens, die naar Gods beeld geschapen zou zijn. Naast deze *imago Dei*-traditie is er echter ook een *imitatio Christi*-lijn, waarin de nadruk ligt op de levensstijl, op de navolging van Christus. In die navolging staat niet de orde voorop die wordt aangetroffen als wel de wanorde (van lijden en onrechtvaardigheid) die er is in contrast met de orde waarnaar verlangd wordt.

Laat ik besluiten met een levenswijsheid, ik meen van Antonio Machado, uit een studentenagenda uit mijn natuurkundetijd:

Traveller there is no path;
paths are made by walking.

Literatuur

- Barrow, J.D., *The World Within the World*, Oxford 1988.
- Barrow, J.D., F.J. Tipler, *The Anthropic Cosmological Principle*, Oxford 1986.
- Drees, W.B., 'Theologie en natuurwetenschap: onafhankelijkheid en samenhang', in: H. Küng e.a., *Godsdienst op een Keerpunt*, Kampen 1990.
- Drees, W.B., *Beyond the Big Bang: Quantum Cosmologies and God*, La Salle (IL.) 1991.
- Drees, W.B., *Heelal, Mens en God: vragen en gedachten*, Kampen 1990.
- Hensen, R., *Houtskoolschetsen: theologische duidingen in een wankel bestaan*, Utrecht 1991.
- Hick, J., *Evil and the God of Love* (Rev. ed.), Londen 1977.
- Tennekes, H., *Dan leef ik liever in onzekerheid*, Bloemendaal 1990.
- Toulmin, S.E., *The Return to Cosmology*, Berkeley en Los Angeles 1982.
- Toulmin, S.E., *Kosmopolis: Verborgene agenda van de moderne tijd*, Kampen 1990.
- Veken, J. van der, *Een kosmos om in te leven*, Kapellen/Kampen 1990.
- Wildiers, M., *Kosmologie in de westerse cultuur*, Kapellen/Kampen 1988.

NOTEN

1. Naar Wildiers (1988).
2. Naar Bernardin de St. Pierre, *Etudes de la Nature*, als geciteerd in Barrow en Tipler (1986, 92).
3. Michel Korzec, 'De kitsch van het holisme, de hunkering naar volledige harmonie in de kosmos', in: *Vrij Nederland* (Boekenbijlage), 10 aug. 1985.
4. Zie bijvoorbeeld Hensen (1991).